

Művészet és gondolkodás*

Van-e létre tekintettel levő gondolkodás?

*„minden kevesebb, mint
ami van,
minden több.”*

P. Celan – A cselló belépése

Heidegger élete folyamán több ízben is megkísérelte, hogy kifejtse művészettel kapcsolatos felfogását. Az 1935-ös **Bevezetés a metafizikába** című könyv ironikus megfogalmazása szerint a kor embere legszívesebben „a cukrászat körébe” sorolja a művészetet, így az igazi feladat Heidegger szerint, hogy visszanyerjük a művészet és az emberi lét közti rég feledett kapcsolatot. A „filozófia végével”, azaz a metafizika vége óta a művészetre irányuló gondolkodás kitűnő tanúbizonyság arra, hogy a művészet tapasztalata a legszorosabb vonatkozásban áll egzisztenciaértésünkkel. E szabaddá vált közegben szinte észrevétlenül közeledik egymáshoz a műben megjelenő művészetvilág és történetileg változó világban-benne-létünk. Heidegger egyértelműen utalt arra, hogy a megértésért való fáradozásunk csak akkor vezethet eredményre, ha megszabadulunk az önnön fölényében tetszelgő újkori emberiség látszólag semmitől sem korlátozott beállítódásától. Heidegger felfogása szerint a művészet és gondolkodás rég feledett kapcsolata a tudat reflektív min-

* A szegedi Heidegger konferencián elhangzott előadás szövege (1989. október 8–12.)

denhatóságának felszámolásával érhető el és ennek folytán lép elő „a létre tekintettel levő gondolkodás” (Le Thor-ban tartott szeminárium 1969.) Az ember, azáltal, hogy tekintettel van a létre, képes meghallani odatartozását a léthez, mely sohasem azonos a pusztán meglevővel, hiszen a létre gondoló emlékezet éppen azt a „többet” hallja, amiről Celan írt oly szikár szépséggel. Ugyancsak e szemináriumon utalt két művészettel kapcsolatos írására (**A műalkotás eredete, A dolog**) a következőképp: „Amit itt lényege szerint látnunk kell, az nem más, mint hogy a gondolkodás új helyéről kiindulva kezdettől fogva feladta a tudat elsőbbségét és az ebből származó emberi fölényt.” A gondolkodás ezen új helyének kereséskor nyitottak vagyunk a léttől való függőségünkben feltáruló lehetőségek iránt, melyek mindenkor a jelenvalólét rejtett-feltáruló egzisztencialehetőségei. Az odatartozás és otthonosság életünk előzetes érthetőségét, a nyelvi-gondolati hagyomány játéktérét rajzolják elő. Az élet számunkra valahogyan mindig elő-rajzolt köre a maga tényyszerűségében gyakran az értés hiányaként van jelen, jóllehet csak ennek az előzetesen értett világnak a vonatkozásában vagyunk képesek bármit is megérteni. E tényyszerűen meglevő tekintetében mind kevesebbek vagyunk, mind kevesebb lesz az, amit megértünk, azaz mind kevésbé vagyunk tekintettel a létre. Miként gondolkodhatunk a létre tekintettel és miként vihetjük ezt végbe a műalkotások gondolati tapasztalása során?

A modern, önnön elsőbbségét hangsúlyozó emberiség tekintet nélküli magatartása a meggondolandót (a létet) reprezentáló és azt a technika folytán uraló felfogáson nyugszik. Az újkori gondolkodás a meggondolandót szembeállította magával, megismerendő tárggyá fokozta le. Ha a meggondolandót ebben a magunk elé állításban, a tárgy egyfajta rögzítésében kívánjuk elgondolni, akkor hiába várunk arra, hogy a meggondolandó hírt adjon magáról, hiszen ekkor nincs másról szó, mint a mindent uralni vágyó ész által így

és így be-állított tárgy (a létező) már amúgy is ismert megmutatkozásáról. Az újkori emberiség nagy és bűnös feledékenységére éppen abban áll, hogy megrökönyödés nélkül szemlélte a darabot, amit saját maga „állított színpadra”, és figyelmét teljesen lekötötte a kiürült „színpadi nyelv”. A világ tőlünk el-távolított tárgyiassága esetén többé nem vagyunk tekintettel a lét és a létező közti mélyreható differenciára. „Ha megkíséreljük elképzelni a differenciát, akkor rögtön az előtt a csábítás előtt találjuk magunkat, hogy a differenciát viszonylatként fogjuk fel, melyet képzetalkotó tevékenységünk ráruházott a létre és a létezőre. Ilymódon a differencia megkülönböztetéssé, értelmünk alkotta csinálmánnyá alacsonyodik.” (Heidegger – **A metafizika onto-teológiai szerkezete**)

Miként gondolhatjuk el ismét úgy a meggondolandót, hogy elkerüljük az effajta lealacsonyítást? Szerencsés módon ma már ismerjük Heidegger korai freiburgi előadásainak szövegeit, mely **A fakticitás hermeneutikája** címen jelent meg. Ezekben az előadásokban a hermeneutikát a tudat elsőbbségének tagadásaként és a jelenvalólétet mint sohasem teljesen ki-gondolt-létet a maga otthonos-ismert világában értelmezte. Ezt a jelenvalólétet a történetileg előzetesen kialakított ismertségi-lehetőségek ill. ezek időlegesen fellépő hiányai jellemzik gondolkodásában. Az otthonosság-ismertség aggasztó hiánya, mely pillanatszerűen feltűnhet (Heidegger szavaival ez a jelenvalólét kairológikus mozzanata), kitüntetett lehetőséget nyújt ahhoz, hogy a fenti mélyreható differencia hírt adjon magáról. „Az otthonosságban-ismertségben zavar áll be és a megzavarható otthonosság megadja a *'másként mint gondolta'* véletlenszerűségének az ellenszegülő jelenvalóság-értelmet (Da-Sinn)” – fogalmazott az 1923-as előadásban. Heidegger tehát egészen korán megfogalmazza a nem-otthonosságban felnyíló értelem-többletet mint a léttapasztalat másságát, mely tagadja a ki-gondolás megkülönböztető technikáit. Ebben a többletben fejeződik ki

a jelenvalólét ama lehetősége, hogy több legyen mint faktikusan (másként *van*, mint gondolta), azaz a fakticitás destruktív hermeneutikájában” alakul ki a jelenvalólét számára az a lehetőség, hogy önnön vonatkozásában megértővé váljon és így legyen.” (Heidegger u.o.) Tehát időlegesen megértőn otthonosak vagyunk egy másokkal megosztott világban, hogy aztán ugyanez a pillanat hirtelenségével a legnagyobb idegenségben mutakozzék meg. A jelenvalólét ily módon otthontalanná vált egzisztenciája megérteti önmagával korlátozottságát, azaz egzisztens behatároltságát a lét egy soha be nem teljesíthető értelmezése tekintetében. A jelenvalólét megértőn csaknem tudáttalanul önmagán kívülre kerül, és ebben a létre tekintettel levő nyíltságában mint önmagán-túllét mutatkozik meg, mely a maga pillanatszerűségében – a meggondolandó felé tájékozódva – nem más mint a „leszokás az akárki (das Man) szokványos dolgairól”. (Heidegger: **Lét és idő**, 626. o.) Filozófiájának kifejlése során mind nyilvánvalóbbá válik az áthangolás a tudat immanenciájáról a jelenvalólétre. „A tudatban rejlő immanenciával ellentétben, melyet a tudott-létben (in Bewusst-sein) ez utóbbi fejezett ki, a jelenvaló-létben (in Da-sein) ez utóbbi a lét-valamin-kívül. A tartomány, melyben minden, amit dolognak nevezhetünk, utunkba kerülhet, olyan terület, mely e dolognak meghagyja azt a lehetőséget, hogy 'ott kívül' megnyilvánulhasson. A lét a jelenvalólétben meg kell őrizze ezt a 'kívül'” (Le Thor-i szeminárium). Ez véleményem szerint Heidegger filozófiájának kulcsa. Ő maga említi, hogy a jelenvalólétben megőrzött „kívül” szorosan összefügg a jelenvalólét létmódjaként felfogott eksztázisokkal (v.ö. **Lét és idő** 649 skk.), ám nincs köze semmiféle kinyilatkoztatott igazsághoz, transzcenzushoz vagy valamiféle teljes prezenciához. A „kívül” az időben létrejövő jelenvalólét valamire vonatkozó eksztázisait jelenti (v.ö. **Lét és idő** 541. o.) azonban ebben a vonatkoztatottságban a jelenvalólét a maga létében nem úgy jelenik meg, mint megkülönböztetés értelemben vett differencia, hanem a létet magából a differenciából gondolja el.

Mit jelent az a gondolkodás, mely a létet a differencia felől tárja fel? Szem előtt kell tartanunk, hogy Heidegger a differenciát együtt-gondoló jelenvalólét létét a végső kimondást kerülő kettős megnevezésekkel állítja elénk (ismertség – nem-ismertség, feltárultság – fel-nem-tárultság, elrejtettség – el-nem-rejtettség stb.). A meg-gondolandó gondolati megközelítése csakis az lehet, amit egy rávonatkozó kérdés folytán időlegesen elgondoltunk, vagyis az éppen elgondolandónak és megértendőnek meghagyja a *kívül* lehetőségét. „Ez a lehetőség-lét körülhatárolt, faktikusan változó ama helyzetből következően, melyre a hermeneutikus kérdezés mindenkor kifut: tehát az előzetes szándék nem tetszőlegesen önkényes” (Heidegger: **A fakticitás hermeneutikája**). Vagy miként Gadamer fogalmaz a **Destrukció és dekonstrukció** című írásában: „az értelem irányértelem”!

A jelenvalólétben megőrzött létszerű „kívül” a vonzásban mutatkozik meg, másként szólva: az előzetes megértés felől mint előzetes szándék, előrenyúlás és előretekintés (v.ö. **Lét és idő**, 289. skk.) nyílik meg, irányultság valamin kívülre. Ezt az értelemirányultságot nem szabad a szubjektum tételező tevékenységeként felfogni, ugyanis a megértendő értelme ama helyzet felől válhat nyilvánvalóvá, melyben a jelenvalólét valaminek a vonzásában találja magát. A jelenvalólét valamiként hangolt diszpozíciójában, azaz egy adott helyzetben jut el a saját világszerű jelenvalóságában önma-ga előtt kérdéssé vált kérdező (az ember) a magát-megvonóhoz. Nem más ez, mint a jelenvalólétől elválaszthatatlan „teljes függőség” (Schleiermacher) valami ki-nem-mondhatótól. Már Schleiermacher utalt arra, hogy „semmitféle időbeli létben nem lehet helye a teljes szabadságérzetnek”.

Az emberi lét a helyét nem lelő (atopon) helye, azaz a megértő jelenvalólét elkerülhetetlenül ki van téve az önelidegenedésnek, mellyel egyidejűleg fellép az ezt gyengítő törekvés a valamin-kívül-létre (a renden-kívültre, a rendkívültre!). Az önelidegenedésben magát megvonó lét nem a semmi.

„Ami megvonja magát, az lényege szerint inkább érintheti és bensőségeesebben veheti igénybe az embert, mint bármiféle jelenlevő...” (Heidegger: **Mit jelent a gondolkodás?**) Létében az ember mindig valaminek a vonzatában létezik, mint akit valami a valamin-kívül-lét felé vonz. „Ha azonban a valaminek a vonzatában vonzottakként a minket vonzó vonzatában vagyunk, akkor már lényegünk is formált, éppen ezáltal a valami felé vonság által” (Heidegger, u. o.). A létet eredendő differenciájából elgondoló gondolat alapja éppen ez, hogy mindig is valaminek a vonzatában vagyunk. Gondolkodásunk így van tekintettel a létre, anélkül, hogy úgy beszélne róla, mint a lét tiszta prezenciájának értelmében vett transzcendentális jelentetről. Nem feledhető, hogy bizonytalan, kérdésessé vált létében a kérdező ember a „rákérdezettre”, vagyis az újra és újra magát megvonó létértelemre mutat (v.ö. **Lét és idő**, 93. o.). Világosan kitűnik, hogy amikor Heidegger a lét értelmére kérdez rá, akkor „az értelmet nem a metafizika és nem is annak lényeg-fogalma értelmében gondolja el, hanem mint *kérdés-értelmet*, mely nem egy meghatározott válaszra vár, hanem a kérdezés útirányába mutat” (Gadamer: **Destrukció...**). A gondolkodás nem a semmiből kél életre, hanem abból, hogy a jelenvalólét ráutalt a nyelvi leg közvetített hely-keresésre. Az ember „a nyelv számára szolgáló hely” (Schleiermacher), értelmezést nélkülöző jel (Hölderlin), ám az ember – mint hely – utalásokká bővül, miáltal valami közvetlenül nem kimondhatót értésre ad önmagának. A jelek fonadékába hálózva, folytonosan ama *kívül* vonzatában élünk, és így nyitottak vagyunk a jelek szétvonódása, a helyét nem lelő hely-keresése iránt. Valaminek a megértése mindig utalásszerű, időleges, s ilyenkor a nyelvben felragyog a reflektív bensővételtel tagadó *kívül*, mint az időben létrejövő jelenvalólét eksztatikus ismétlése (v.ö. még Foucault: **A kívül elgondolása** című esszéjét).

Igaz, hogy pl. egy műalkotás megértésekor kibomló gondolati tapasztalat egyidejűleg szolgál az el-különböző-

désre, a jelek szétvonódására és a vonatkozások megteremtésére. Így „ez a vonzás-vontság talán eredendőbb, mint a költés és a gondolkodás”, írja Derrida **A metafora megvonása** című esszéjében. Miként függ össze ez a valaminek a vonzatában levés a művészettel, jobban mondva, miként lehetünk tekintettel a létre, ha a műalkotás felől gondoljuk el?

Kiindulópontul Novalis egy megvilágító erejű töredékét veszem: „A költő ott mond búcsút, ahol az első vonás éppen elkezdődik. Ha a filozófus mindent elrendez, mindent beállít, akkor a költő az, ki a kötések feloldója lenne. Szavai nem általános jelek – hangok azok – varázsszavak, szép csoportok kerengő mozgása. Miként a szentek ruhái őrzik a csodatevő erőt, úgy lesz néhány szent szó a dicső emlékezet folytán szinte már egymaga költeménnyé. A költőnek sohasem szegényes a nyelv, hanem mindig túl általános. Rászorul a gyakran visszatérő, a használat során végigjátszott szavakra.” Azzal a vonással, melyet a költő megtesz, tehát azzal az írássá záruló, rögzülő és körülhatárolódó értelemmel növekszik meg a vonzás mint az általános jelentésekkel való szembeszegülés. A szembeszegülésként értett vonzás azt jelenti, hogy a jel értelemteremtő vonása, valamint a már nem-illeszkedő jelentés között megindul a szétvonódás. A szembeszegülésként értett vonzás folytán vagyunk képesek meghallani a költői varázsszavakat. Erőt adnak nekünk, miként a szentek ruhája sugárzik. A jelek szétvonódása közt megnyíló hely, a nem uralható, a ki-nem-mondható helye, ahol az ember szembesül léttől való függőségével. Az emlékezetre méltó nyelvi esemény elerőtleníti a megszokottat, a begyakorolt nyelvhasználatot. Az író által tett vonáskor és persze a valaminek a vonzatában álló lét egyidejű jelentkezése során megtörténik „a megvonás megvonása” (Derrida), azaz a vonás által erőt nyert szó megszólít minket, „lényegünkbe hív elő és ilymódon megtart benne” (Heidegger: **Mit jelent a gondolkodás**). A helyét nem lelő körében, lényegünk körébe híva a létre tekintettel halljuk a szót, ám ez a

legszentebbnek a közeledése is, mely nem más, mint a minket ki-ragadó. „A szent minden tapasztalást kívül helyez megszokott körén, és így megfosztja álláspontjától. Tehát kívül helyezőn a szent maga a kiragadó-rémítő” (Heidegger: „**Mint ha ünnep-hajnalban...**”). A ki-ragadó teremtetten nyíltságban nyílik meg az ember kairológikus-rémítő léttapasztalata, és ez a szentet a természet (phüszisz) nyiladékaként tapasztalja. E pillanat során a szembeszegülő (világ és föld) alkotta legszentebb idegenség köszönt rá, mely nem más, mint elnémító, megigéző betörés a létet elfedő fecsegésbe. Ám beszédünk és hallgatásunk a végső (isten, lét, szellem) távollétében megy végbe. Így aztán isten ígéje, a lét jelenválósága a szólítás-biztatás formáját ölti, „mely a megfelelésbe hív minket” (Derrida: **A szellemről. Heidegger és a kérdés**).

A legszebb és legveszélyesebb kísérlet, ha hallón magunkra vállaljuk a (költői) nyelv szólítását-biztatását. A nyelv szólító biztatásában a szó révén elveszítjük szokott, belakott helyünket, azaz a legveszélyesebb és legszentebb nem-tudásba, bizonytalanságba bocsátkozunk bele. A költő nyelvének értelmet ígérő szava a nem-racionalizálható nyíltságba, az értelem iránti nyitottságba helyez minket. „Ha a dolgokkal szólunk, a honnan és a hová kérdését intézzük feléjük: a 'nyitva maradó', 'le nem záruló', a nyíltság és üresség és szabadság felé mutató kérdést – *messze kívül vagyunk*. Úgy hiszem, a vers is ezt a helyet keresi.” – írta Celan **Meridián** című esszéjében.

Egzisztenciánkban, amennyire csak lehetséges, mindig megkísérlünk határozott álláspontot elfoglalni, ahonnan könnyedén áttekinthetünk mindent. Ilyen azonban nincs! Mígnem ritkán, csaknem tudattalanul elérünk egy helyet, a jelenválólét világlását, hol képessé válva az emlékezetre, nyíltan magunkra vállaljuk a lét súlyát.